

Юрій Борейко

КОНЦЕПЦІЯ «СИМФОНІЇ ВЛАД» У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН КИЇВСЬКОЇ РУСІ

З'ясовуються питання, пов'язані із взаємодією державної та церковної влад у Київській Русі. Установлено, що моральний вплив церкви на князівську владу, її заклики «правити по совісті» відіграли надзвичайно важливу роль, що й було запорукою дієвості концепції «симфонії влад».

Ключові слова: Київська Русь, «симфонія влад», православна церква, митрополія, світська влада.

Питання взаємодії державної влади і церковної організації в Київській Русі є значною мірою дискусійним, оскільки можливості його розв'язання обмежені слабкою джерельною базою. Дуже цінними в цьому плані є такі пам'ятки давньоруської літератури, як «Повість минулих літ», «Слово про Закон і Благодат», «Киево-Печерський патерик», літописи. Заслужують на увагу праці дослідників історії церкви єпископа Макарія, Є. Голубинського, М. Приселкова, О. Шахматова, Д. Абрамовича, М. Грушевського, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, І. Власовського.

В радянський період питання історії церкви у вітчизняній науці здебільшого замовчувалися. Проте саме в цей час з'явилися праці Б. Грекова, В. Пашуто, Я. Щапова, П. Толочка, що стосуються проблем виникнення й розвитку церковного устрою в Київській Русі, ролі церкви в структурі державної влади, взаємовідносин держави і церкви. Ці та інші питання порушуються і в працях сучасних авторів – В. Рички, О. Моці, А. Глушака. Метою нашої статті є з'ясування умов реалізації концепції «симфонії влад» у державно-церковних відносинах Київської Русі.

Якщо в Західній Європі католицька церква підпорядкувала світську владу, візантійська православна церква потрапила під зверхність державної влади, то в Київській Русі після запровадження християнства в кінці X ст. існував «симфонічний» принцип ??релігійно-державного союзу, який сформувався у Візантії в 6 столітті н.е. і досягався підпорядкуванням монарха релігійній ідеї, його особистою приналежністю до церкви і незалежністю державної верховної влади. Класична візантійська форма взаємовідносин держави та церкви вперше була сформульована в преамбулі до 6-ї новели Кодексу імператора Юстиніана I Великого в 534 році. В ній

наголошується, що «Найбільші дари Божі, дані людям вищим людинолюбством, це священство і царство. Перше служить справам божественним, друге піклується про справи людські, обидва походять з одного джерела і прикрашають людське життя, тому царі найбільше дбають про благочестя духовенства, яке, зі свого боку, постійно молиться за них Богу»¹.

Питання про співвідношення церкви й держави вирішувалося у пам'ятці IX століття Епанагозі імператора Василя Македонянина². У параграфі 8 глави 3 відносини між патріархом та царем уподібнювались співвідношенню душі та тіла, а дія симфонії визначалась як благо держави. Тому загальний висновок щодо основ суспільних відносин Візантії, відображений в Епанагозі, полягає в тому, що мир і достаток підданих залежать від односторонності та згоди царської і патріаршої влад³. Ідеї, висловлені в Епанагозі, увійшли в наступні збірники візантійського права. Особливо були сприйняті ідеї про царя та патріарха, що свідчило про їх глибоке проникнення у свідомість візантійського суспільства.

Безумовно, візантійська симфонія ніколи не була здійснена в ідеальній формі. Її порушення найчастіше відбувалося з боку держави. Симфонії влад не завжди дотримувалися так, як це було при імператорах Костянтині Великому, Феодосії Великому, Маркіяні та Юстиніані. Її не тільки порушували, але й знищували при імператорах-іконоборцях, які одноосібно правили в державі, підкоривши собі церкву. Як правило, глави держав завжди претендували на вирішальне слово в улаштуванні церковних справ. Церква також впадала в спокусю пожертвувати незалежністю заради протекції держави.

В кінці I тисячоліття у Візантії всіх правителів почали миропомазувати на царську владу. Це було церковне таїнство, яке передбачало отримання володарем, що вступає на престол, не тільки благословення і молитовного представлення Церкви, а й особливої благодатної допомоги від Бога для здійснення своєї діяльності. Харизма, яку отримують патріарх через хіротонію і цар через повторне миропомазання, не відокремлює їх від інших вірних, адже всі християни завдяки хрещенню і причастю є «священниками і царями Богу»⁴. Від ідеї співіснування двох форм влади християнство надалі переходить до прямої апології державної влади. Мабуть тому, при існуванні офіційної доктрини «симфонії влад», відносини церкви і держави у візантійській монархії пізніше були визначені як цезаропапизм.

Православна церква в процесі становлення на східнослов'янських теренах і налагодження відносин з Київською державою, одночасно відіграла визначальну роль в її розбудові, використовуючи багатовіковий досвід християнської церкви, її гармонійної (у симфонії) взаємодії з

візантійською владою. Нормативною основою державного і церковного будівництва у Київській Русі було візантійське право. Новела Юстиніана, що містила ідею «симфонії влад», стала практично першою авторитетною постановою, що надавала церковній владі таке ж значення, як і світській, тобто князівській, входячи до всіх редакцій Кормчих книг, що діяли в Київській Русі.

Для розуміння характеру відносин давньоруської держави і церкви важливим є з'ясування не лише її загальнохристиянських і візантійських традицій та витоків, а й умов їх еволюції протягом досліджуваного періоду. Після хрещення Русі в діяльності Володимира простежувалися елементи цезаропапізму. Це, зокрема, виявилось в ініційованому князем неканонічному масовому хрещенні киян, здійсненні цього акту священиками на чолі з Анастасом, який, як свідчать найдавніші списки літопису, не мав сану єпископа, хоча й очолив після хрещення новоутворену церкву⁵. Порухення церковних канонів свідчить про намагання Володимира створити самоуправну і підконтрольну церкву. Тим часом, від Візантії Київ одержав значну матеріальну допомогу у вигляді церковного інвентаря, а також досвід в організації внутрішнього устрою церкви. Притім територія митрополії збігалася з територією Давньоруської держави, а сама Руська православна церква з перших десятиліть свого існування була національною церковною організацією східних слов'ян⁶.

Перший візантійський митрополит прибув до Києва у 1039 році і прийняття духовної опіки Константинопольського патріарха, а відтак – юрисдикції над Київською митрополією, свідчить про початок нового етапу у відносинах держави і церкви. Церква набула державного статусу, який передбачав визнання за нею права власності на широке коло об'єктів – землю, будівлі, споруди, предмети культу і т. п. Церква отримувала від держави різні субсидії та матеріальну допомогу, ряд юридичних повноважень, право брати участь у політичному житті, зокрема, через своє представництво в державних органах, широкі повноваження у сфері виховання і освіти. Так, формування за князя Володимира нових форм світського карного права відбувалося за допомогою консультацій з єпископами. Церква відігравала важливу роль у механізмі легітимізації політичної влади. Загалом, як зазначає В. Ричка, запровадження християнства за візантійським взірцем відповідало системі політичного устрою Київської Русі⁷.

Політичні функції, які виконувала церква, її участь у справах світської влади вимагали чиновницького апарату. Серед церковних чиновників літописи згадують володарних намісників, тіунів, митників, десятинників⁸. Зазначені

посадові особи не завжди належали до духовенства, найчастіше були світськими людьми, що перебували на службі у вищих церковних ієрархів.

Концепція «симфонії влад» нормативно виражена у законодавстві досліджуваного періоду, а саме в князівських статутах, які, як відомо, склали основу церковного права часів Київської Русі. Збереглося лише 6 таких статутів, найважливішими серед яких є церковні статuti князів Володимира і Ярослава Мудрого. Сутність концепції «симфонії влад» полягала у тому, що законодавство повинне відповідати вищому моральному закону – Святому Письму, яке встановлює моральні норми поведінки для абсолютної більшості підданих держави.

Статут князя Володимира визначав становище церковної організації в державі шляхом забезпечення церкви у формі десятини від надходжень князівських, судових, торговельних мит, від приплодів худоби і збору врожаїв. Статут визначав поділ централізованої феодалної ренти та інших доходів між світською і церковною владами. Він також містив норми про передачу в юрисдикцію церкви справ, пов'язаних із внутрішнім життям сім'ї, справ церковних людей – членів причту та окремих соціальних груп, у яких була зацікавлена церква.

У Статуті князя Ярослава Мудрого йдеться про укладення і реєстрацію шлюбу, взаємні стосунки в сім'ї, відносини церковного кліру із зовнішнім світом. Цей Статут слугував також кодексом відомчого внутрішньо-церковного права. Він містить статті про провини членів церковного причту і монахів. Положення статуту Ярослава відповідають нормам Руської Правди. Відтак у Київській Русі принцип «симфонії влад» існував у практиці державного будівництва та в реалізації функцій держави.

Треба зазначити, що система церковного устрою Русі суттєво відрізнялася від візантійського зразка. У Візантії єпископські кафедри функціонували майже в кожному місті. Кількість єпископій руської церкви домонгольської доби була тотожною кількості феодалних земель і князівств Київської держави. Ініціаторами створення єпископських кафедр у давньоруських містах були, як правило, місцеві князі. Відтак межі єпархій загалом відповідали території удільних князівств. Більшість монастирів, що існували в давньоруських містах, були засновані світськими особами, переважно князями на честь своїх святих-заступників. Так, Ярослав Мудрий, як свідчить «Повість минулих літ», «заклав церкву Святої Софії, а потім церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини»⁹. Формування церковної ієрархії на Русі відбувалося за обережних пошуків взаємоприйнятих шляхів співробітництва між християнською церквою та державою. Вищі церковні

посади й передусім крісло митрополита віддавалися переважно вихідцям із Візантії (із 23 митрополитів 17 були греками і троє були русичами)¹⁰. На відміну від великих київських князів, владні повноваження яких у XII–XIII століттях оспороювалися за межами Київщини, влада митрополита Київського і всієї Русі над єпархіями не підлягала сумніву.

Ярослав Мудрий зміг вивести православну церкву з-під контролю Константинополя. В 1051 році собор єпископів у Києві зробив спробу обрати митрополитом русича Іларіона – автора «Слова про Закон і Благодать»¹¹, яке він написав вже будучи главою митрополичої кафедри.

У «Слові» він виступив послідовним ідеологом міцної централізованої Київської держави, якою повинні керувати князі, відповідно до високих моральних принципів, що їх церква впроваджує шляхом переконання і власного прикладу.

За князювання Ізяслава в 1147 році собор єпископів вибрав митрополитом Климента Смолятича. Однак в Новгороді, Суздалі, Смоленську і Полоцьку не погодились з рішенням собору. В умовах роздрібненості держави лише митрополит-грек міг бути вигідною всім компромісною фігурою, оскільки висунення митрополитом русича означало б перевагу того чи іншого князя.

Таким чином, реалізація ідеї «симфонії влад» у Київській Русі відрізнялася від візантійської політичної практики. Публічно-правові відносини у Київській Русі не досягли рівня, на якому на той час перебували подібні відносини у Візантійській імперії. З цієї причини в автохтонних правових пам'ятках Київської Русі відсутнє текстуальне вираження цього принципу. Тим часом, церква як організація брала діяльну участь у таких державних заходах, як князівські з'їзди, була хранителем і гарантом договорів між правителями окремих князівств, посередником у вирішенні міжусобних суперечок. Церква відіграла надзвичайно важливу роль як складова державної структури, виступаючи як стабілізуючий фактор суспільства та держави починаючи від обряду миропомазання князя на владу і закінчуючи молебнями за перемогу над печенігами та половцями.

Православна церква Київської Русі в умовах політичної роздрібненості не перебрала на себе повноваження державної влади, на відміну від католицької, яка після падіння Римської імперії упродовж V–VIII століть виконувала функції світської і духовної влади. Але в той же час вона і не стала слухняним знаряддям світських правителів, як візантійська церква. Моральний вплив церкви на князівську владу, її заклики до князів «правити по совісті» відіграли надзвичайно важливу роль, що й було запорукою дієвості концепції «симфонії влад».

1. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского / Перевод с сербского. – Т. 1. – СПб: [б. и.], 1911. – С. 681–682.
2. Синицына Н. В. Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции. XV–XVI вв. / Н. В. Синицына. – М.: Индрик, 1998. – 416 с.
3. Россия перед Вторым Пришествием (Материалы к очерку русской эсхатологии). – М.: «Родник», 1994. – В 2-х т. – Т. 1. – С. 103.
4. Біблія. – К.: Видання місійного товариства «Нове життя Україна, Кемпус Крусейд фор Крайст», 1992. – Об'явл. 1,6: 5,10.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1996. – Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / [за ред. Б. Лобовика]. – С. 267–268.
6. Копилов В. О. Церква-знання-влада: генезис нових принципів організації соціуму в епоху Київської Русі / В. О. Копилов // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 39. – С. 129.
7. Ричка В. М. Церква Київської Русі (соціальний та етнокультурний аспект) / В. М. Ричка // НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – С. 19.
8. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII в.в. / Я. Н. Щапов / И СССР. Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1989. – С. 69–73.
9. Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII веков / Сост. Н. К. Гудзий. – М.: Учпедгиз, 1947. – С. 18–19.
10. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: від язичництва до християнства [навч. посібник для учнів стар. класів і студентів]. – К.: Глобус, 1996. – С. 184.
11. «Слово про Закон и Благодать» Іларіона Київського [літ. переклад С. В. Бондаря] // Філософська думка. – 1988. – № 5. – С. 89–106.

SUMMARY

Yriy Borejko

THE CONCEPT OF «SYMPHONY OF POWERS»

IN THE SYSTEM OF CHURCH-STATE RELATIONS OF KYIV RUSSIA

Investigated issues related to the interaction of state and church authorities in the Kyiv Russia. Established that the moral influence of the church of princely power, calls her «conscience rule» played a crucial role, which was key to the effectiveness of the concept «symphony of powers».

Keywords: Kyiv Russia, «symphony of powers», the Orthodox church, metropolitan, secular government.